

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.24.01.14>

KAMIL ŚMIECHOWSKI

UNIwersytet Łódzki / UNIVERSITY OF ŁÓDŹ

 <https://orcid.org/0000-0003-4614-8599>

O urbanistyce przed urbanistyką. W nawiązaniu do najnowszej książki Makarego Górzyńskiego *Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie w przestrzeni*, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz 2024, ss. 708

Badania nad rozwojem urbanistycznym miast polskich w dobie zaborów nie cieszyły się do tej pory szczególnym zainteresowaniem naukowców. Najważniejsze prace z tej dziedziny autorstwa Wacława Ostrowskiego¹, Krzysztofa Dumala², Marka Koter³ i Marii Nietykszy⁴ powstały wiele dekad temu. Już w XXI w. nowych ujęć doczekały się wprawdzie dzieje architektury i urbanistyki Łodzi czy miast znajdujących się w XIX w. poza obszarem ziem polskich⁵,

¹ W. Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce 1815–1830*, Warszawa 1949.

² K. Dumała, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831–1869*, Warszawa 1974.

³ M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Warszawa 1969.

⁴ M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986.

⁵ K. Stefański, *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Łódź 2001; A. Zabłocka-Kos, *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu „city” 1807–1858*, Wrocław 2006.

ale nie podejmowano raczej prób polemiki z ustaleniami wspomnianych wcześniej autorytetów. Nieliczne prace doktorskie poświęcone tej problematyce często pozostawały nieopublikowane⁶. Ten trend zaczął zmieniać się kilka lat temu za sprawą badaczy charakteryzujących się nowszym podejściem do tych zagadnień, reprezentujących zresztą różne dyscypliny⁷. Zauważalny stał się także w ostatnim czasie wzrost zainteresowania miejskością jako taką, co zaowocowało poczytnymi publikacjami Rafała Matyji czy Grzegorza Piątka⁸. Postacią niewątpliwie wyróżniającą się w nowszej generacji badaczy historii procesów urbanizacyjnych na ziemiach polskich jest Makary Górzyński, związany aktualnie z Uniwersytetem Kaliskim im. Prezydenta S. Wojciechowskiego. W niniejszym tekście pragnę omówić najnowszą książkę tego Autora, zatytułowaną *Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie w przestrzeni*, wydaną w 2024 r. nakładem Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Nim przejdę do prezentacji samej książki, warto poświęcić kilka słów jej Autorowi i jego dorobkowi, bo jest to postać cokolwiek nietuzinkowa, o niezwykle wręcz naukowej produktywności⁹. Makary Górzyński wychował się w Turku we wschodniej Wielkopolsce, co jak można przypuszczać, wpłynęło w determinujący sposób na jego zainteresowania badawcze, koncentrujące się na historii tego regionu ze szczególnym uwzględnieniem jego największego ośrodka, czyli Kalisza. M. Górzyński ukończył historię sztuki na Uniwersytecie Warszawskim, tam też w 2019 r. obronił obszerną, liczącą ponad 600 stron z aneksami, opartą na bardzo szerokiej bazie źródłowej pracę doktorską *Miasto, społeczeństwo, przyszłość: architektura i przestrzeń nowoczesności Kalisza przełomu XIX–XX wieku*, która nie ukazała się wprawdzie drukiem, ale stała się podstawą dwóch monografii wydanych przez Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół

⁶ Przykładowo: R. Bazaniak, *Rozwój przestrzenno-budowlany miasta Łodzi, jego regulacje oraz prace związane z utworzeniem Wielkiej Łodzi do wybuchu drugiej wojny światowej*, praca doktorska, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny 2014.

⁷ Można w tej grupie wymienić Anetę Borowik, Mikołaja Getka-Keniga, Emilię Kiecko, Konrada Meusa, Aleksandra Łupienkę, Martę Wiraszkę i innych.

⁸ R. Matyja, *Miejski grunt. 250 lat polskiej gry z nowoczesnością*, Kraków 2021; G. Piątek, *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*, Warszawa 2020; idem, *Gdynia obiecana. Miasto, modernizm, modernizacja 1920–1939*, Warszawa 2022.

⁹ Informacje zaczerpnąłem ze strony prywatnej M. Górzyńskiego, <http://www.mgarchitecturehistorian.eu/page2.html> (dostęp: 16 VIII 2024).

Nauk w 2022¹⁰ i 2023¹¹ r. (rozumiemy doskonale, że zabieg taki, budzący pewną konfuzję, jest niestety racjonalny w świecie szalejącej „punktozy”) oraz kilku artykułów naukowych. Jednak jeszcze przed obroną doktoratu Górzyński wydał trzy mniejszych rozmiarów, częściowo popularnonaukowe książki poświęcone wybranym obiektom architektonicznym charakterystycznym dla Kalisza – teatrowi miejskiemu, parkowi oraz ratuszowi¹², a także wydawnictwo źródłowe z opublikowanymi na początku XX w. *Wczasami kaliskimi*, czyli felietonami o kierunkach rozwoju miasta, wpisującymi się w miejski dyskurs modernistyczny tak charakterystyczny dla tego okresu¹³. Oprócz publikacji poświęconych Kaliszowi, M. Górzyński jest także autorem popularnonaukowych książek dotyczących zabytków i urbanistyki Turku oraz Dąbia¹⁴.

Makary Górzyński ma też w dorobku artykuł metodologiczny, w którym prezentuje swoje podejście do historii architektury. Deklaruje w nim, że interesuje go „procesualny wymiar tworzenia oraz użytkowania budowli i przestrzeni. Procesualny – stający się, ale nie stały – co odróżnia takie podejście od założenia, że budynek należy postrzegać głównie jako »dzieło sztuki« przeznaczone do adekwatnego i pełnego »wyinterpretowania« przy użyciu klasycznych metod historii sztuki. W tym kontekście analiza oddziaływania architektury na otoczenie może skłaniać do refleksji nad jej wpływem na przebieg procesów społecznych (np. kształtowanie ludzkiej podmiotowości, poczucia bezpieczeństwa czy relacji z innymi)”¹⁵. Podejście to nie jest, jak to często bywa, jedynie deklaracją, ale

¹⁰ M. Górzyński, *Skok w nieznanne. Procesy modernizacyjne, architektura i polityki przestrzenne w Kaliszu początków XX w.*, Kalisz 2022.

¹¹ Idem, *Imperium peryferii. Architektura i modernizacyjne procesy przestrzenne w Kaliszu pod koniec XIX wieku*, Kalisz 2023.

¹² Idem, *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu: architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*, Kalisz 2014; idem, *Dziewiętnastowieczny teatr miejski w Kaliszu. Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium*, Kalisz 2017; idem, *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu: ogród cywilizacji*, Kalisz 2019.

¹³ Idem, *Wczasy Kaliskie 1911–1913. Obrazy z czasów transformacji*, Kalisz 2016.

¹⁴ Idem, *Zabytki miasta Turku i powiatu tureckiego*, t. I (*Miasto Turek*), Turek 2009; t. II, cz. 1 (*Rezydencje powiatu tureckiego*), Turek 2009; t. II, cz. 2 (*Architektura i sztuka sakralna*), Turek 2014; idem, *Trzy historie o mieście spod ziemi: architektura, modernizacja, niepamięć*, Kalisz 2022; idem, *Miasto tkaczy. Historia przestrzeni miejskiej i zabytków architektury Dąbia nad Nerem, Dąbie nad Nerem* – Kalisz 2023.

¹⁵ Idem, *W stronę procesualnej historii architektury. Propozycje metodologiczne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2022, t. LXX, nr 1, s. 97–98.

pewnym *credo* bardzo widocznym w niezwykle obfitej działalności publikacyjnej Górzyńskiego, która mieści się w paradygmacie kulturowych *urban studies* i w znacznie większym stopniu przypomina współczesną historiografię i antropologię kultury aniżeli tradycyjnie rozumianą historię architektury. Taka postawa badacza sprawia, że zarówno jego książki o Kaliszu, jak i kolejne inicjatywy naukowe są bardziej opowieściami o tych miastach i tworzących je ludziach aniżeli wykładami o detalach i stylach architektonicznych, co jeszcze niedawno stanowiło częstą, a dziś już przecież coraz rzadszą praktykę historyków sztuki.

Już przed obroną doktoratu M. Górzyński realizował rozpoczęte jeszcze w trakcie prac nad Kaliszem studia dotyczące planowania przestrzennego w różnych miastach Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX w. Punktem wyjścia do tej nad wyraz ciekawej inicjatywy badawczej, polegającej m.in. na wykonywaniu wizualizacji planów regulacyjnych powstających w magistratach pod koniec carskiego panowania nad Królestwem, były badania nad regulacją Kalisza. Górzyński odkrył wówczas, że władze tego najdalej na zachód wysuniętego miasta imperium Romanowów przygotowywały jego nowy plan regulacyjny, pozwalający na osiągnięcie przez ten ośrodek nawet 200 000 mieszkańców¹⁶. Szybko zwrócił uwagę, że tego typu „papierowych metropolii” było znacznie więcej, a magistraty niemal wszystkich miast Kraju Przywiślańskiego wykonywały pomiary i prace studialne mające na celu zaprogramowanie rozwoju miast w XX w.¹⁷ Fakt ten był dotąd niemal zupełnie pomijany w literaturze przedmiotu, w której dominującą narracją jest ta mówiąca o bezplanowym, chaotycznym rozwoju miast Królestwa po powstaniu styczniowym. Dysonans między tezami rozpowszechnianymi w nauce a materiałami przechowywanymi w archiwach skłonił Badacza do porównania przypadku Kalisza z innymi miastami, co zaowocowało z kolei grantem NCN typu Miniatura oraz jego finalnym rezultatem w postaci omawianej książki.

¹⁶ Idem, *Królestwo Polskie i jego papierowe metropolie. Dwa plany regulacyjne miast z około 1900 roku: rekonesans badawczy*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2017, t. XVII, s. 164–232.

¹⁷ Idem, *Papierowa metropolia? Projekty regulacyjne dla Warszawy na przełomie XIX i XX wieku: rekonesans badawczy*, [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta*, t. II (*Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” dziewiętnastym wieku*), red. A. Łupienko, A. Zabłocka-Kos, Warszawa 2019, s. 333–382.

*Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie w przestrzeni*¹⁸ to obszerne, liczące 700 stron studium podzielone na pięć rozdziałów. W pierwszym, mającym charakter wprowadzenia, Górzyński zarysowuje pole badawcze, wyklada swoje inspiracje metodologiczne oraz dokonuje oceny istniejącego stanu badań. Rozdział drugi, zatytułowany może nieco na wyrost *Rewolucja miejska w Królestwie Polskim okresu postyczniowego: sytuacja administracyjna, rozwój miast oraz prawne realia sporządzania planów regulacyjnych*, wprowadza czytelnika w uwarunkowania, w których następowała opisana choćby przez Marię Niektykszę przyspieszona urbanizacja Królestwa Polskiego, związana ze zmianami demograficznymi, uwłaszczeniem chłopów oraz szybkim uprzemysłowieniem¹⁹. Rozdział trzeci dotyczy już bezpośrednio planów regulacyjnych z okresu między powstaniem styczniovym a początkiem XX w. Autor zwraca w nim uwagę na nowe okoliczności, wynikające choćby z przemian administracyjnych i akcję „dowartościowywania” i przekształcania przestrzeni ośrodków takich jak Kalisz, Kielce i Siedlce. Następnie Górzyński omawia meandry planowania największych miast Królestwa – Warszawy i Łodzi, wszystkich miast gubernialnych oraz miast powiatowych i miasteczek. Jest to niewątpliwie najważniejsza część książki, oparta o bardzo szeroką podstawę źródłową – zasób przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, a także archiwach w Białymstoku, Częstochowie, Kaliszu, Katowicach, Kielcach, Sandomierzu, Lublinie, Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Koninie, Radomiu, Warszawie, Toruniu i Włocławku! Wykorzystano także niektóre fonda z Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej (Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Federacyi) oraz cały szereg materiałów zgromadzonych w bibliotekach i muzeach. Nie mniej imponująca jest bibliografia obejmująca źródła drukowane i artykuły prasowe z epoki. Rozdział czwarty traktuje, jak to ujmie Górzyński, o „trudnej miejskości” oraz „kryzysie systemu planistycznego” na początku XX w. Autor wraca do miejsc, które omawiał we wcześniejszym rozdziale oraz rozszerza je o nowe studia przypadków i analizuje dylematy rozwoju przestrzennego miast Królestwa u progu XX w. Omawia także najczęściej nieudane koncepcje inkorporacyjne wyrażające

¹⁸ Idem, *Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie w przestrzeni*, Kalisz 2024.

¹⁹ M. Nietyksza, *op. cit.*, *passim*.

się w planach „wielkiej Warszawy”, „wielkiej Łodzi” oraz innych miast, w tym m.in. awansowanego do rangi miasta gubernialnego Chełma, często zupełnie zapomniane i nieuwzględniane dotąd w wystarczającym stopniu w ich historiografii regionalnej. Rozdział piąty ma charakter zakończenia, osadzającego zagadnienie w kontekście imperialnej zależności Królestwa. Co warto podkreślić, publikacji towarzyszy obszerny wybór źródeł przetłumaczonych z języków rosyjskiego i niemieckiego na polski, opublikowany przez Autora w Internecie²⁰.

Przechodząc do szczegółowej analizy treści książki, warto podkreślić, że jej walor poznawczy tkwi w dużej mierze w dekonstruowaniu mitów, które narosły przez dziesięciolecia w narracji na temat polityki urbanistycznej władz rosyjskich w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym. Sam Górzyński deklaruje w *Zakończeniu* swój sceptycyzm co do tego typu generalizacji. „Może się kiedyś okazać – pisze – jak wiele historiograficznych mitów o »wyższości cywilizacyjnej«, »granicy cywilizacyjnej na Prośnie«, »wschodniości/rosyjskości« czy »gospodarność« tych czy innych regionów i miast jest efektem naturalizacji kolonialnych strategii z czasów zaborów, w tym wytwarzanych wówczas stereotypów, esencjonalizujących różnice”²¹. Jeden z tych mitów mówi o czysto policyjnym i pozbawionym większych ambicji charakterze zarządzania miastami po powstaniu styczniowym i reformie drastycznie ograniczającej ich liczbę. Już praca Malte Rolfa, prezentująca system zarządzania tą dzielnicą z rosyjskiej perspektywy, stanowiła pewien znaczący wyłom, ukazujący, że polityka ta była znacznie bardziej zniuansowana niż się niekiedy głosi, oceniana wyłącznie z perspektywy walki z rusyfikacją. Jak dowiódł ten niemiecki badacz, rosyjskiemu korpusowi urzędniczemu w Kraju Przywiślańskim, nawet jeśli był skorumpowany i odznaczał się wyjątkowo niskim morale, zależało nie tylko na kontroli, ale także i na definiowanym przez siebie rozwoju podbitych ziem²². Rozwój ten zwykli oni postrzegać jednak

²⁰ *Planowanie administracyjne rozwoju przestrzennego miast w guberniach Królestwa Polskiego 1867–1915. Wybór źródeł archiwalnych (akt administracyjnych). Wersja rozbudowana – edycja 2023*, oprac. M. Górzyński, https://www.academia.edu/104939082/Planowanie_miast_w_Kr%C3%B3lestwie_Polskim_mi%C4%99dzy_1867_a_1915_rokiem_t%C5%82umaczenia_%C5%BAr%C3%B3de-%C5%82_administracyjnych_wersja_poszerzona_2023 (dostęp: 16 VIII 2024).

²¹ *Idem, Planowanie urbanistyczne...*, s. 667.

²² M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, Warszawa 2016.

zupełnie inaczej niż miejscowa ludność. Dobrze ujął to swego czasu amerykański historyk Theodore R. Weeks, zdaniem którego podstawowy kłopot z oceną stanu gospodarki miejskiej nad Wisłą polegał na tym, że carscy dostojnicy oceniali ją korzystnie na tle całego imperium, podczas gdy polska opinia publiczna oceniała ją zdecydowanie negatywnie na tle stanowiącego dla niej oczywisty punkt odniesienia Zachodu²³. M. Górzyński zdaje się doskonale rozumieć te uwarunkowania i dlatego zamiast powielać manierę wielu przed nim, którzy redukowali interwencje urbanistyczne w miastach Królestwa do budowy cerkwi w reprezentacyjnych miejscach, stanowiącej niewątpliwie formę przemocy symbolicznej w przestrzeni miejskiej, podkreśla bardzo mocno, że działania planistyczne podejmowane po reformie miejskiej w ośrodkach gubernialnych i pozostałych miastach miały niezaprzeczalny wymiar modernizacyjny. W ocenie kaliskiego badacza „nie tylko sama budowa soborów, często otaczanych parkową zielenią lub wstawianych w dawniejsze skwery; nie tylko rusyfikacja nazw ulic i placów, zmiana języka urzędowego, rugowanie nie-rosyjskich kadr z urzędów; nie tylko dozór policyjny, polityczny i wojskowy, inwigilacja w szkołach – ale i pełne niuansów projekty urbanistycznej przemiany, przejmowania lub przepisywania sensów i miejsc-atrybutów władzy, teraz włączonych w dużo większy, imperialny kontekst”²⁴, stanowiły determinanty rosyjskiej polityki w Królestwie w drugiej połowie XIX w.

Teżę tę udowadniają omówione w rozdziale trzecim interwencje planistyczne w nowych ośrodkach gubernialnych – Kaliszu, Kielcach i Siedlcach, które w sporej mierze ukształtowały ich nowoczesną przestrzeń. W ocenie M. Górzyńskiego „przykłady te pokazują, [...] że jeśli aparatowi władzy, [...] na czymś zależało, to znajdowano siły, środki i rozwiązania dla działań urbanistycznych”²⁵. Paradoxem pozostaje jednak, że omawiana książka pokazuje, że bardzo szybko zamiary zaczęły okazywać się zbyt ambitne w stosunku do posiadanych sił, a system zarządzania miastami Królestwa, pozbawionymi samorządu, zaczął stanowić istotny czynnik ograniczający ich planowy rozwój. Tak było chociażby w Łodzi, gdzie konieczność zlecenia pomiarów miasta wylonionym w drodze przetargów

²³ T.R. Weeks, *Nationality and Municipality: Reforming City Government in the Kingdom of Poland, 1904–1915*, „Russian History” 1994, no. 1, s. 27.

²⁴ M. Górzyński, *Planowanie urbanistyczne...*, s. 124.

²⁵ *Ibidem*, s. 143.

geodetom doprowadziła, na skutek niskiej jakości wykonywanych prac, do wieloletnich opóźnień w sporządzaniu nowego planu jego zagospodarowania. Trudności w realizacji „technokratycznej wizji nowoczesnego miasta” zdecydowały też o finalnym niepowodzeniu najwybitniejszego z rosyjskich urzędników szczebla magistrackiego w zaborze rosyjskim, generała Sokratesa Starynkiewicza.

Górzyński pokazuje, że za rządów tego prezydenta Warszawy opracowany został kompleksowy plan inkorporacji oraz zagospodarowania przedmieść wolskiego i powązkowskiego, okalających miasto, a stanowiących wówczas fragmenty gmin Czyste i Młociny. Przedmieścia te szybko się wówczas urbanizowały i co za tym idzie już w latach osiemdziesiątych XIX w. zaczynały stanowić wspólny organizm z miastem. Program urbanistyczny Starynkiewicza, mimo że prace nad nowymi planami odznaczały się bardzo wysoką starannością, rozbił się jednak o sprzeciw wojska, które było depozytariuszem ogromnych przestrzeni w obrębie, a nie – jak utarło się w historiografii – poza granicami Warszawy. Były to tereny wokół Cytadeli oraz na Mokotowie. „Wszystkie te, wielohektarowe enklawy wojska tworzyły dużo większy problem, stanowiąc realną tamę dla rozwijającego się miasta” – zauważa Górzyński. Jest to bardzo ważna obserwacja, ponieważ wielu autorów piszących o rozwoju stolicy w tamtym czasie, zawierając być może w zbyt dużym stopniu źródłom z początków XX w.²⁶, nadal upiera się, że to właśnie pas forteczny, znajdujący się wówczas daleko na zachód od jej granic, stanowił przyczynę zagęszczenia zabudowy w śródmieściu. W rzeczywistości „między zurbanizowanymi już terenami a strefą wyłączoną z zabudowy w sąsiedztwie fortów istniały rozległe, nie-zurbanizowane przedmieścia, objęte inicjatywą planistyczną miasta i zamiarem inkorporacji”²⁷.

Jednocześnie niepowodzenie w realizacji inkorporacyjnych zamierzeń Starynkiewicza wskazuje, że nawet wydawałoby się gruba ryba, jaką był w carskiej administracji prezydent Warszawy, gubiła się w gąszczu sieci, jakimi niewątpliwie była powiązana polityka publiczna na zachodnich kresach imperium Romanowów. Co istotne, M. Górzyński podkreśla, że nie tylko problemy wynikające z ustroju politycznego składały się na ówczesny kryzys miejski. Nie bez znaczenia były relacje z kapitałem prywatnym, zwłaszcza

²⁶ Por. K. Śmiechowski, *Kwestie miejskie. Dyskusja o problemach i przyszłości miast w Królestwie Polskim 1905–1915*, Łódź 2020, s. 245–247.

²⁷ M. Górzyński, *Planowanie urbanistyczne...*, s. 187.

zaś z właścicielami nieruchomości, którzy – zupełnie jak dziś – byli bardzo wpływowymi aktorami na miejskiej scenie. O narastającym kryzysie tego systemu rządów informuje ostatni rozdział książki Górzyńskiego, w którym Autor przedstawia z jednej strony coraz ambitniejsze plany regulacyjne kolejnych miast, owe „papierowe metropolie”, jakie powstawały na zlecenie kolejnych magistratów. Plany te wynikały z rekordowego tempa wzrostu ośrodków miejskich w tym czasie, które wymuszało z kolei przygotowywanie projektów inkorporacji kolejnych terenów podmiejskich, wokół Warszawy i Łodzi już chaotycznie zurbanizowanych (Wola, Bałuty). Z drugiej strony był to czas, kiedy prowadzenie efektywnej polityki miejskiej w Królestwie Polskim stawało się coraz trudniejsze, a finalnie wręcz niemożliwe, zaś brak samorządu miejskiego był odczuwalną na każdym kroku przeszkodą rozwojową. Na dodatek wtedy także doszło do całkowitej delegitymacji władz miejskich w dyskursie publicznym, w coraz większym stopniu kształtowanym przez zwolenników przeszczepianej z Zachodu nowoczesnej nauki o budowie miast, nieliczących się z lokalnymi uwarunkowaniami, silnej presji ruchu higienicznego, a także ogółu opinii publicznej, nastroszonego wyjątkowo negatywnie do wszystkich aspektów rosyjskich rządów w Warszawie²⁸. Tymczasem, przekonuje M. Górzyński, ówczesne zamierzenia urbanistyczne władz Warszawy, z jednej strony prowadzących ogromne inwestycje (budowa trzeciego mostu), z drugiej uwikłanych w olbrzymią aferę korupcyjną, były imponujące, podobnie jak plany rozwoju opracowywane w Kaliszu, Częstochowie czy Radomiu. Ich wspólną cechą pozostało jednak to, że nie mogły zostać wprowadzone, częściowo na skutek wojny, częściowo zaś z powodu narastających trudności władz z zarządzaniem przestrzenią miejską. Górzyński udowadnia bowiem, że system ten znalazł się w kryzysie także dlatego, że jego immanentną cechą było właśnie zarządzanie, a nie rządzenie miastami. Częściowo wynikało to z niskich kompetencji magistratów miast w rosyjskim systemie władzy, w znacznej mierze było jednak rezultatem leseferystycznego podejścia do polityk publicznych, zakładającego, że administracja powinna tylko zapewnić ogólne ramy funkcjonowania poszczególnych ośrodków miejskich, zaś wypełnić treścią winien je rynek. A ten, jak wiadomo, obarczony jest (i był także nim opisano te zależności w literaturze ekonomicznej) ułomnościami, które sprawiają, że nie nadaje się do roli regulatora polityk publicznych.

²⁸ K. Śmiechowski, *op. cit.*, *passim*.

Dobrze ilustrują to słowa Górzyńskiego, zdaniem którego „ekspansja przestrzenna Warszawy postępowała w pewnej mierze w drodze partnerstwa publiczno-prywatnego, w którym dominowały interesy właścicieli gruntów i względy praktyczne”²⁹, a „osiągnięcia jej władz w zakresie polityki urbanizacyjnej nie układały się dla polskich reformatorów w żadną całościową wizję rozwoju miasta”³⁰.

Stąd wynika oszczędnie stosowane, ale chyba nieuchronne przy takim temacie używanie przez Makarego Górzyńskiego różnych nasuwających się wręcz demonstracyjnie aluzji do współczesnego języka dotyczącego rozmaitych form polityki miejskiej. Kilkukrotnie pisze na przykład, że magistraty miast Królestwa ograniczały swe aktywności do wydawania „wuzetek”, czyli „warunków zabudowy”, zezwalających na realizację kolejnych zamierzeń inwestycyjnych. Decyzje o warunkach zabudowy są, jak wiadomo, jedną z najczęściej krytykowanych patologii współczesnego polskiego systemu (bez)planowania przestrzennego, stosowaną nadmiernie i ze szkodą dla ładu przestrzennego i interesów ekonomicznych samych miast i lokalnych społeczności wszędzie tam, gdzie brakuje całościowych planów zagospodarowania³¹. Miasta polskie, jak widać, znajdują się w sytuacji, którą można by nazwać długim trwaniem problemów z urbanistyką. W Internecie funkcjonuje nawet w ramach jednego z portali społecznościowych strona „100 lat planowania”, na której wyśmiewane są absurdy degradujące przestrzeń współczesnych miast polskich³². Podkreślić należy, że sytuacja miast Królestwa Polskiego na początku XX w. była pod tym względem zdumiewająco podobna, a uwypuklenie tego faktu należy uznać za jedno z największych odkryć badawczych M. Górzyńskiego, które otwiera widoki na rozszerzenie kręgu zainteresowanych analizowaną monografią.

No właśnie, czy jednak rzeczywiście możemy w świetle analizowanej książki mówić jedynie o stu latach nowoczesnej urbanistyki w Polsce? Zwykło się uważać, że konkurs na plan „wielkiego Krakowa”, rozstrzygnięty w 1910 r., stanowił początek nowoczesnej

²⁹ M. Górzyński, *Planowanie urbanistyczne...*, s. 442.

³⁰ *Ibidem*, s. 471.

³¹ Por. M.J. Nowak, *Decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu – instrument czy wyłącznie bariera rozwoju?*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2012, nr 2, s. 77–91.

³² *Sto lat planowania*, https://www.facebook.com/stolatplanowania/?locale=pl_PL (dostęp: 16 VIII 2024).

urbanistyki na ziemiach polskich³³. I jeśli by zredukować urbanistykę do nowoczesnej nauki o projektowaniu miast, która wykształciła się na uczelniach zachodnich w ostatniej ćwierci XIX w., to istotnie trzeba byłoby się zgodzić z tą cezurą. Mam jednak po lekturze książki M. Górzyńskiego poważne wątpliwości. Czym bowiem była, jak to wówczas nazywano, regulacja miast, jaką uprawiali inżynierowie zatrudnieni przez magistraty czy wydziały budowlane, jeśli nie urbanistyką? Czy Georges-Eugene Haussmann, dokonujący imponującej przebudowy Paryża, wiedział czym jest „urbanistyka”? A czy wiedzieli to twórcy renesansowych miast idealnych, nie wspominając już o dawniejszej historii? A jednak żaden urbanista nie będzie dobry w swoim fachu, jeśli nie przyswoi wiedzy o osiągnięciach tych wielkich budowniczych miast. Można się oczywiście spierać, jaka była jakość tej urbanistyki, zwłaszcza na tle Zachodu. Makary Górzyński zwraca uwagę, że mieściła się ona jednak w pewnej stosowanej powszechnie w XIX w. normie, sprawiającej, że miasta powstające w różnych imperiach były w ostatecznym rozrachunku projektowane do siebie bardzo podobnie. Wielką wartością pracy M. Górzyńskiego jest to, że oba potężne rozdziały dotyczące meandrów planowania miast po powstaniu styczniowym zawierają także komponenty próbujące osadzić je na gruncie europejskim. Taki też charakter ma zakończenie, osadzone w duchu teorii zależności. Wynika z nich, że wbrew temu, co o nich sądzono, miasta Królestwa przynajmniej w aspekcie planistycznym nie miały się czego wstydzić na tle swoich konkurentów z innych zaborów i innych krajów, a nieuwzględnianie tego dorobku w historiografii wynikało z faktu, że były to plany „źle urodzone”, stworzone na polecenie obcej, odtrącanej zaborczej władzy. Tymczasem czy tego chcemy, czy nie, w znacznej mierze zdeterminowały one przestrzeń miast dawnego Królestwa Polskiego, czyli większej części ziem współczesnej Polski.

Jednocześnie Autor zbyt chyba krytycznie ocenia nowoczesną urbanistykę jako taką, wskazując na jej polityczny i – co za tym idzie – w sporej mierze ideologiczny wymiar. Jest pewnym, że „brokerzy nowoczesności”, jak określił młodych architektów

³³ E. Kiecko, *O kilku problemach u początków nowoczesnej „budowy miast” na ziemiach polskich*, [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Społeczne i kulturowe aspekty funkcjonowania architektury na ziemiach polskich lat 1815–1914*, red. M. Getka-Kenig, A. Łupienko, Warszawa 2017, s. 29–56.

z początku XX w. jeden z badaczy³⁴, opowiadali się za kompleksowymi i bezkompromisowymi przekształceniami nie tylko miast, ale i całych społeczeństw, a przez to pozostawali ślepyi na osiągnięcia dotychczasowej praktyki w regulacji miast i uwarunkowania, w którym przyszło działać inżynieriom zatrudnionym na urzędniczych etatach. Ale przecież to ich doktrynerstwo wynikało nie ze złej woli, lecz z ogromu problemów ekonomicznych, mieszkaniowych, sanitarnych czy społecznych, jakich nagromadzeniem było nowoczesne miasto przemysłowe³⁵. Apelowalibyśmy o więcej empatii dla modernistów, nawet jeśli finalnym efektem ich reform okazała się brzydka, zakorkowana droga szybkiego ruchu, a przy niej – blokowisko z „wielkiej płyty”.

Reasumując powyższe rozważania, należy podkreślić z całą mocą, że Makary Górzyński wniósł do polskiej literatury z zakresu historii miejskich ogromny wkład, zaś jego monumentalna książka na długo stanowić będzie punkt odniesienia dla badaczek i badaczy opisujących dzieje urbanistyki miast dawnego Królestwa Polskiego. Olbrzymia erudycja, celność sądów, interdyscyplinarność podejścia, wreszcie niezwykła obszerność i rzetelność prowadzonych kwerend sprawiają, że czytelnik dostaje do ręki znakomitą analizę systemu planowania oraz jego największych osiągnięć i niepowodzeń w okresie od powstania styczniowego do I wojny światowej. Jest to, nie wahać się użyć tego określenia, w najściślejszym rozumieniu tego terminu monografia wybitna. Książka ta powinna być bardzo ważną, jeśli nie obowiązkową lekturą dla zainteresowanych historią miast Królestwa Polskiego, ale też dla czynnych zawodowo urbanistów, poszukujących głębszego spojrzenia na problemy wykonywanego przez nich z móżdżem zawodu. Największą bodaj zaletą tej książki są pieczołowicie wykonane przez Autora rekonstrukcje sporządzanych w XIX w. planów zagospodarowania, ukazujące zaskakującą ciągłość, ale i radykalną zmienność w myśleniu o miastach, jaka dokonała się w przeciągu ostatniego stulecia. W zestawieniu z ogromną (łącznie 456 ilustracji!) i, co ważne, bardzo starannie wybraną ikonografią, sprawiają one, że książkę tę, bardzo poprawną pod względem edytorskim i językowym, nie tylko świetnie się czyta, ale i znakomicie przegląda. Szkoda tylko, że

³⁴ M. Kohlrausch, *Brokers of Modernity: East Central Europe and the Rise of Modernist Architects, 1910–1950*, Leuven 2019.

³⁵ J. Jedlicki, *Proces przeciwko miastu*, [w:] *Świat zwyrodniały. Lęki i wyroki krytyków nowoczesności*, Warszawa 2000, s. 83–113.

ukazała się ona nakładem niewielkiego wydawnictwa, w ośrodku dopiero szukającym swojego miejsca na mapie uniwersyteckiej Polski. Jeśli można formułować jakieś zarzuty pod adresem działalności publikacyjnej M. Górzyńskiego, to znajdzie się wśród nich na pewno zbyt duże przywiązanie do Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, które jest placówką z niebagatelnymi, ale jednak regionalnymi głównie osiągnięciami. Oby nie odbiło to się niekorzystnie na recepcji monografii w środowisku naukowym i poza nim.

Bibliografia / Bibliography

OPRACOWANIA

- Dumała K., *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831–1869*, Warszawa 1974.
- Górzyński M., *Dziewiętnastowieczny park miejski w Kaliszu: ogród cywilizacji*, Kalisz 2019.
- Górzyński M., *Dziewiętnastowieczny ratusz w Kaliszu: architektura i niezrealizowany projekt nowoczesności*, Kalisz 2014.
- Górzyński M., *Dziewiętnastowieczny teatr miejski w Kaliszu. Architektura i polityki kulturowe na peryferiach imperium*, Kalisz 2017.
- Górzyński M., *Imperium peryferii. Architektura i modernizacyjne procesy przestrzenne w Kaliszu pod koniec XIX wieku*, Kalisz 2023.
- Górzyński M., *Królestwo Polskie i jego papierowe metropolie. Dwa plany regulacyjne miast z około 1900 roku: rekonesans badawczy*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2017, t. XVII, s. 164–232.
- Górzyński M., *Miasto tkaczy. Historia przestrzeni miejskiej i zabytków architektury Dąbia nad Nerem*, Dąbie nad Nerem–Kalisz 2023.
- Górzyński M., *Papierowa metropolia? Projekty regulacyjne dla Warszawy na przełomie XIX i XX wieku: rekonesans badawczy*, [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta*, t. II (*Przestrzeń publiczna w miastach ziem polskich w „długim” dziewiętnastym wieku*), red. A. Łupienko, A. Zabłocka-Kos, Warszawa 2019, s. 333–382.
- Górzyński M., *Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie w przestrzeni*, Kalisz 2024.
- Górzyński M., *Skok w nieznaną. Procesy modernizacyjne, architektura i polityki przestrzenne w Kaliszu początków XX w.*, Kalisz 2022.
- Górzyński M., *Trzy historie o mieście spod ziemi: architektura, modernizacja, nie-pamięć*, Kalisz 2022.
- Górzyński M., *W stronę procesualnej historii architektury. Propozycje metodologiczne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2022, t. LXX, nr 1, s. 97–114.
<https://doi.org/10.23858/KHKM70.2022.1.005>

- Górzyński M., *Wczasy Kaliskie 1911–1913. Obrazy z czasów transformacji*, Kalisz 2016.
- Górzyński M., *Zabytki miasta Turku i powiatu tureckiego*, t. I (*Miasto Turek*), Turek 2009.
- Górzyński M., *Zabytki miasta Turku i powiatu tureckiego*, t. II, cz. 1 (*Rezydencje powiatu tureckiego*), Turek 2009.
- Górzyński M., *Zabytki miasta Turku i powiatu tureckiego*, t. II, cz. 2 (*Architektura i sztuka sakralna*), Turek 2014.
- Jedlicki J., *Proces przeciwko miastu*, [w:] *Świat zwyrodniały. Lęki i wyroki krytyków nowoczesności*, Warszawa 2000, s. 83–113.
- Kiecko E., *O kilku problemach u początków nowoczesnej „budowy miast” na ziemiach polskich*, [w:] *Architektura w mieście, architektura dla miasta. Społeczne i kulturowe aspekty funkcjonowania architektury na ziemiach polskich lat 1815–1914*, red. M. Getka-Kenig, A. Łupienko, Warszawa 2017, s. 29–56.
- Kohlrausch M., *Brokers of Modernity: East Central Europe and the Rise of Modernist Architects, 1910–1950*, Leuven 2019. <https://doi.org/10.2307/j.ctvcwnzhj>
- Koter M., *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Warszawa 1969.
- Matyja R., *Miejski grunt. 250 lat polskiej gry z nowoczesnością*, Kraków 2021.
- Nietyksza M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, Warszawa 1986.
- Nowak M.J., *Decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu – instrument czy wyłącznie bariera rozwoju?*, „*Studia Regionalne i Lokalne*” 2012, nr 2, s. 77–91.
- Ostrowski W., *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce 1815–1830*, Warszawa 1949.
- Piątek G., *Gdynia obiecana. Miasto, modernizm, modernizacja 1920–1939*, Warszawa 2022.
- Piątek G., *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*, Warszawa 2020.
- Rolf M., *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie (1864–1915)*, Warszawa 2016. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323525806>
- Stefański K., *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Łódź 2001.
- Śmiechowski K., *Kwestie miejskie. Dyskusja o problemach i przyszłości miast w Królestwie Polskim 1905–1915*, Łódź 2020. <https://doi.org/10.18778/8220-244-1>
- Weeks T.R., *Nationality and Municipality: Reforming City Government in the Kingdom of Poland, 1904–1915*, „*Russian History*” 1994, no. 1, s. 23–47. <https://doi.org/10.1163/187633194X00026>
- Zabłocka-Kos A., *Zrozumieć miasto. Centrum Wrocławia na drodze ku nowoczesnemu „city” 1807–1858*, Wrocław 2006.

PRACE NIEPUBLIKOWANE

Bazaniak R., *Rozwój przestrzenno-budowlany miasta Łodzi, jego regulacje oraz prace związane z utworzeniem Wielkiej Łodzi do wybuchu drugiej wojny światowej*, praca doktorska, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny 2014.

NETOGRAFIA

<http://www.mgarchitecturehistorian.eu/page2.html> (dostęp: 16 VIII 2024).

Planowanie administracyjne rozwoju przestrzennego miast w guberniach Królestwa Polskiego 1867–1915. Wybór źródeł archiwalnych (akt administracyjnych). Wersja rozbudowana – edycja 2023, oprac. M. Górzyński, https://www.academia.edu/104939082/Planowanie_miast_w_Kr%C3%B3lestwie_Polskim_mi%C4%99dzy_1867_a_1915_rokiem_t%C5%82umaczenia_%C5%BAR%C3%B3de%C5%82_administracyjnych_wersja_poszerzona_2023 (dostęp: 16 VIII 2024).

Sto lat planowania, https://www.facebook.com/stolatplanowania/?locale=pl_PL (dostęp: 16 VIII 2024).

NOTKA O AUTORZE

Dr hab. Kamil Śmiechowski, prof. UŁ – profesor uczelni w Katedrze Historii Polski XIX w. na wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Sekretarz naukowy Interdyscyplinarnego Centrum Studiów Miejskich UŁ. Autor, współautor oraz redaktor kilku monografii i opracowań zbiorowych.

Zainteresowania badawcze: historia Łodzi, procesy modernizacyjne społeczeństwa polskiego w XIX i XX w., historia prasy i opinii publicznej.

kamil.smiechowski@uni.lodz.pl